

کاوشهای باستان شناسی و اشیای به دست آمده در لرستان به ویژه در خرم آباد و اطراف آن، آثار باستانی بجامانده در شهر و سنگ نوشته‌ها حکایت از آن دارند که خرم آباد از دیر باز مسکون بوده و مردمانی در آن زندگی کرده‌اند. علت اسکان مردم در سالهای خیلی پیش و به وجود آمدن شهر خرم آباد به خاطر قرار گرفتن شهر در میان دره‌ای سرسبز، وجود سرابها و چشمه‌های آب گوارا و همچنین عبور رودخانه در وسط این دره سرسبز و معتدل بودن هوای آن بوده است. در این نوشتار مروری داریم بر وجود سرابها در خرم آباد (شاپور خواست) از زمان شاپور اول ساسانی و استفاده‌هایی که از آن زمان تاکنون مردم شهر از سرابها برده‌اند.

سراب کیو

سراب کیو در شمال شهر خرم آباد واقع شده که در گذشته دو نهر آب یکی به سمت جنوب غربی و به سمت روستای کوچک کیو جهت راه اندازی آسیابی که متعلق به کربلایی حسن کیویی (پدر حاج محمد صفاری) بود و آبیاری باغ بادام کنار آسیاب و قلمستان غرب آسیاب جریان داشت. روستا و آسیاب کیو که دیگر مورد استفاده قرار نمی‌گرفت قبل از انقلاب ۱۳۵۷ زمانی که زنده باد علی محمد ساکی شهردار خرم آباد بود آنها را تخریب و به جای آنها دریاچه و پارک کنونی کیو را بنا نهاد. دیگر نهر به سمت جنوب جهت آبیاری زمینها و قلمستان در محدوده پل انقلاب کنونی به سمت شمال موسوم به باغ برفی متعلق به حاج غلامرضا تقی‌خانی جاری بود. در اوایل بهار چون سفره زیر زمینی سراب کیو پر می‌شود و با این که از دهنه سرچشمه آب زیادی خارج می‌شود ولی در شمال شرق سراب، کمی

بالتر از میدان کیو آب از زمین جوشیده و در کنار بلوار صاحب الزمان به سمت پایین جریان پیدا می‌کند و در جوی کنار میدان کیو می‌ریزد. جریان این چشمه با کم شدن فشار سفره زیرزمینی در اواخر خرداد قطع می‌شود. دبی (آبدهی) در سال آبی (از مهر ماه تا شهریور ماه سال بعد) این سراب به طور متوسط در سال ۱۳۷۲-۱۳۷۳ مقدار ۸۸۵ لیتر در ثانیه بوده است. سراب کیو دائمی نیست و عموماً در اوایل پاییز به تدریج آب آن کم و خشک می‌شود. سپس در بهار سال بعد دوباره زایش می‌کند.

گردو بردینه (گرداب سنگی) در غرب خرم‌آباد در خیابان ۱۷ شهریور و نزدیکی غار باستانی قمری (اشگفت قمری) سرابی است فصلی که از بهار تا اوایل پاییز آب زلال و گوارایی از آن خارج می‌شود. هر گاه بارندگی به ویژه بارش برف بر ارتفاعات اسپه کوه (سفیدکوه) زیاد باشد گرداب سنگی تا اوایل زمستان نیز آبش جریان دارد. در زمان شاپور اول ساسانی دیواری از سنگ به صورت دایره به قطر تقریبی ۲۵ متر و ضخامت ۲ متر و به ارتفاع تقریبی ۱۰ متر از کف بنا شده است. این سراب دو حفره در قسمت پایین و در شمال شرق کف دایره‌ای آن دارد. آب از این دو حفره که در کنار دیوار سنگی واقع شده‌اند خارج شده و مخزن گرداب را پر می‌کند. سپس از دهنه شرقی آن در نهر گرداب جریان می‌یابد. کف گرداب سنگفرش است که به مرور زمان با ریختن اشیاء فراوان و کندن سنگهای نمای داخلی و خارج آن و انداختن آنها در گرداب قطر زیادی از اشیاء و لجن، کف گرداب را به صورتی بد منظره تبدیل نموده است.

دهنه‌ای که از سمت شرق آب از آن جاری می‌شود در گذشته برای آبیاری زمینهایی که در شرق و جنوب گرداب در محل فعلی خیابان ۱۷ شهریور و شهدای غربی قرار داشته مورد استفاده قرار گرفته است. زمینهای این محل مربوط به امام جمعه (پدر اخوان امامی) بود که در اجاره نقد علی (پدر حاج پایی علی) بوده است. دهنه دیگری در شمال دیواره گرداب و بالاتر از دهنه شرقی قرار دارد. که با بستن دهنه شرقی آب از مخزن گرداب بالا آمده و از این دهنه خارج می‌شد. از این دهنه جهت آبیاری زمینهای شمال گرداب تا بن گردو (آخرین قسمت زمینها در شمال که به رودخانه ختم می‌شد) مورد استفاده قرار می‌گرفت. این ملکه از زمینهای مسطح و حاصلخیز خرم‌آباد به حساب می‌آمد و از املاک خالصه بود که متعلق به رئیس حیدر (پدر رئیس حبیب منوچهر آبادی، کربلایی صفر حیدر زاده، حاج عیسی حیدرزاده خرم‌آبادی، حاج جعفر حیدرزاده و حاج علی خان رحمتیان بود. این زمینها به وسیله آب گرداب سنگی آبیاری می‌شدند. در قسمت غرب گرداب سنگی دیواری به طول تقریبی ۲۰ متر به سمت غرب وجود داشت که متأسفانه قبل از انقلاب و در دوران انقلاب تخریب شد و آثار آن هم اکنون هست. این دیوار سدی بود برای عبور آب به سمت شمال، هنگام که دو دهنه شرقی و شمالی را مسدود می‌کردند و آب از سمت جنوب غربی به طرف جنوب جاری می‌شد. این نهر پس از ریزش در حوضچه سراب گرداب که در جنوب گرداب سنگی قرار دارد و جاری شدن آب هر دو گرداب به سمت جنوب و بردن آن به وسیله نهری تا محل پادگان فعلی باباعباس (بوواس) جهت به گردش در آوردن آسیایی که توسط ساسانیان احداث شده بود. از این آسیاب جهت آرد کردن غلات و استفاده افرادی که

در سه نقطه مشغول ساختن پل شاپوری در خرم‌آباد و پل شاپوری رودخانه کشکان در جاده خرم‌آباد- کوه‌دشت و پل شاپوری کاکارضا در جاده خرم‌آباد - نورآباد استفاده شده است. آثار نهر گرداب تا باباعباس هم اکنون نیز وجود دارد سه آسیاب در منطقه گل زرد وجود داشته یکی در شمال غربی میدان شهدای کنونی و دو آسیاب در دو طرف خیابان شهدای شرقی احداث شده بود. بین دو آسیاب، گرمابه حسین سگوند (پدر ذبیح‌الله دادفر و اخوان) قرار داشت که بعداً این گرمابه تخریب و به جای آن گرمابه کنونی ابدالی احداث شد. این سه آسیاب و گرمابه از آب گرداب سنگی و زمستانها از آب نهر ناصری (جوین) استفاده می‌کردند. این نهر در زمان حکومت ناصرالدین شاه احداث شد و آب چشمه رباط نمکی را در دامنه کوه به شهر می‌آوردند و در حوضچه‌ای که در پاسنگر پشت بازار بود ذخیره و از آنجا جهت پر کردن حوض خانه‌ها استفاده می‌شد. هم اکنون آثار نهر ناصری در غرب بنای فرمانداری و پشت دبیرستان نظام (کانون بازنشستگان نیروهای مسلح) به سمت شمال مشهود است. اخیراً سازمان میراث فرهنگی خرم‌آباد برای جلوگیری از تخریب بیشتر نمای بیرونی گرداب سنگی با سنگ‌های غیر هماهنگ از نظر ابعاد و هم از نظر نوع سنگ و به کار بردن آنها مرمت نموده که متأسفانه علی‌رغم اصرار نگارنده، که طاق دهنه شمالی آن را از بیرون به صورت نمادی از طاق حفظ کنیده مسدود کردند. آبدهی گرداب سنگی در سال آبی با حداقل ۶ لیتر در ثانیه و حداکثر ۶۱۴ لیتر در ثانیه و متوسط ۲۲۳ لیتر در ثانیه است. این اندازه‌گیری مربوط به سال ۱۳۷۲-۱۳۷۳ است.

اراز

چشمه‌ای در غرب اداره ثبت اسناد فعلی در دامنه کوه وجود داشت که به آن اراز می‌گفتند. هنگامی که ساختمان اداره ثبت اسناد (دادگستری سابق) را ساختند آب اراز را به وسیله لوله از زیر ساختمان به کنار خیابان ۱۷ شهریور روبروی محل فعلی چاپخانه دانش آوردند. مردم جهت آشامیدن از آن استفاده می‌کردند. در گذشته اعتقاد بر این بود که این آب مرض اراز (باد کردن گلو) را مداوا می‌کند. این آب هم اکنون نیز جاری است ولی زیر سازی و آسفالت‌های متعدد خیابان به مرور زمان باعث در گودی قرار گرفتن لوله آب و در نتیجه پر شدن مخزن و جاری شدن در جوی کنار خیابان می‌شود.

سراب گرداب

این سراب در غرب خرم‌آباد و در جنوب گرداب سنگی، در انتهای خیابان ۱۷ شهریور واقع شده و از سرابهای دایمی است. این سراب بیشترین کاربرد را تا قبل از لوله‌کشی آب شهری داشته است. ساختمان مالیه (امور اقتصادی و دارایی) در زمان رضا شاه در کنار این سراب ساخته شده که پس از آن به «گردو مالیه» نیز معروف شد. سفره زیرزمینی این سراب و گرداب سنگی یکی است. گرداب سنگی در ارتفاع بالاتری قرار دارد و هنگامی که آب سفره زیر زمینی کم می‌شود و گرداب سنگی خشک شده، سراب گرداب که در ارتفاع پایین قرار دارد، همچنان جاری است. آب این سراب از نهر

نمای شمال شرقی گرداب سنگی (گردودیرینه) قبل از مرمت، ۱۳۷۰

اصلی به سمت جنوب و نهری دیگر به سمت مشرق جریان داشت که هم اکنون نیز به همین صورت است. از نهر شرقی برای گرمابه سرگرداب در جنوب شرقی پارک گرداب مربوط به حاج حسین عادل، گرمابه خرم‌آبادی که بانی آن عیدی رحمتی بود در محل کنونی پاساژ مستوفی، گرمابه حاج علی صنعتگر در جنوب شرقی سبزه میدان، گرمابه قاضی در محل کنونی بانک مسکن در چهارراه بانک استفاده می‌کردند. همچنین آسیابی پایین‌تر از گرمابه سرگرداب در کوچه آیت‌الله کمالوند مربوط به امام جمعه (پدراخوان امامی) بود که توسط روح‌الله والیزاده معجزی خریداری و تخریب شد، آسیابی نیز در گوشه باغ فیض در شمال شرقی سبزه میدان مربوط به مهدی بگ رشنو و آسیابی در ابتدای پل بزرگ روبروی اداره طرق و شوارع (راه و ترابری) مربوط به حاج نصرالله گرزبُر (اسعد) وجود داشت که این سه آسیاب و باغ فیض نیز از آب سراب گرداب استفاده می‌کردند. نهر اصلی گرداب که به سلمان جو موسوم بود تا محوطه جلو مقبره زیدبن علی ادامه داشت و در آنجا به حوض بزرگی به نام کوچه می‌ریخت. از کوچه کانالهایی به زیر ساختمانهای مسکونی احداث نموده بودند. هر ساختمان در حیاط خود چاهی کنده و به کانال آب گرداب وصل می‌نمود و به وسیله چرخ چاه و دلو آب به بالا کشیده می‌شد. ارتفاع چاه‌ها بستگی به مکان ساختمانها نسبت به کوچه داشت، گاهی خانه‌هایی در محله رئیس یاور و پاسنگر در ارتفاع بالاتری قرار داشتند و عمق چاهشان به سی متر هم می‌رسید و یا خانه‌هایی در پایین دست کوچه قرار داشت که آب از حوضشان به صورت فواره بیرون می‌آمد. بدین ترتیب همه چاهها توسط کانالها به هم مربوط بودند. دو گرمابه مردانه و زنانه از دوران صفوی توسط

والی وقت لرستان ساخته شده بود که به گرمابه‌های والی معروف بودند. این دو گرمابه که از پایه و ستون‌هایی از سنگ به شکل زیبایی بنا شده بودند، از آثار مهم فرهنگی به شمار می‌رفتند که متأسفانه قبل از انقلاب تخریب شدند و به جای آنها پاساژ قائم فعلی ساخته شد. این دو گرمابه نیز از آب سراب گرداب استفاده می‌کردند. آب سلمان جو پس از خروج از کوچه به باغهای جنوب شهر جهت آبیاری و آسیاب شاپوری بابا عباس برده شده و در مسیر خود مورد استفاده شهر قرار گرفته است. از جمله دو گرمابه توسط آغامریم (مادر آقارضا قاضی) در زمان قاجار در پایین مسجد توسلی ساخته شد که متأسفانه آثاری از آنها به جا نمانده است. گرمابه‌ای هم بالاتر از آنها توسط آقا رضاقاضی در سال ۱۳۱۲ ش. بنا شده که هم اکنون به عنوان کتابخانه از آن استفاده می‌شود. در شمال غرب این گرمابه توسط حاج اسدالله فروغی گرمابه دیگری ساخته شد که این گرمابه همانند گرمابه قبلی از نظر ساخت بنا دارای ارزش هنری زیادی است و اکنون به زورخانه تبدیل شده است. حوضی زیبا از سنگ مرمر در این گرمابه وجود داشته و هنگامی که فرح دیبا همسر محمدرضا شاه به خرم‌آباد سفر کرد (۱۳۵۶)، این حوض را در کاخ استانداری جهت زیبا سازی کاخ جاسازی کرده و از آن پس اثری از حوض نیست. گرمابه دیگری بالاتر از این گرمابه در انتهای کمربندی فعلی متعلق به حاج آقا جواد جزایری (پدر آقا محمد حسن جزایری) وجود داشت که تخریب شده است. این گرمابه‌ها از آب سراب گرداب استفاده می‌کرد، در محله باجگیران به سمت رودخانه، آسیاب گل باغ وجود داشت. در زیر گرمابه آقارضا، کنار رودخانه، دباغ‌خانه‌ای مربوط به حاج عباس دباغ (پدر اخوان دباغ و خردمند) کمی پایین‌تر از آن، دباغ‌خانه دیگری بوده مربوط به سید اسماعیل چرمی و سومین دباغ‌خانه مربوط به حاج عزیزالله در شمال آسیاب گل باغ بود. این دباغ‌خانه‌ها از آب سراب گرداب استفاده می‌نمودند. در محل فعلی مسجد توسلی انارستانی مربوط به صادق و حاج علی جوادی وجود داشت که حاج محمد صالح توسلی در آنجا مسجدی بنا کرد. انارستان از آب گرداب آبیاری می‌شد. در خیابان فعلی ۲۴ متری حکیم (حکیم آباد) گرمابه‌ای از دوران قاجار وجود دارد که هم اکنون نیز دایر است. و متعلق به نورالله دباشی بوده و به همین جهت نام آن را گرمابه باشی نهاده‌اند. این گرمابه توسط شخصی به نام میرزا حسن وقف شده است. جنب گرمابه باشی گرمابه یهودیان بوده که در سالهای پیش با رفتن اکثر یهودیان به اسرائیل گرمابه مزبور تخریب و به مغازه و خانه مسکونی تبدیل شد. در شرق این گرمابه و به سمت شمال تا دوازده برجی باغ تخت حمزه (حمزه میرزا حشمت‌الدوله از شاهزادگان قاجار) بود. و در قسمتی از این باغ برنج کشت می‌کردند. روبروی گرمابه باشی، گرمابه سرگرد بلور از افسران رضا شاه بوده که با احداث خیابان ۲۴ متری حکیمی تخریب شد. در کنار پل حاجی گرمابه حاج یوسف علی قرار داشت که اکنون دیگر وجود ندارد. این گرمابه‌ها و باغ تخت حمزه نیز از آب سراب گرداب استفاده نموده‌اند. هنگام لایروبی چاهها و کنالها مخزن اصلی سراب گرداب را به نهر اصلی می‌بستند و آب از دهنه شرقی که به قمچی کش معروف بود خارج می‌شد. (قمچی از سربازان مردم آزار قاجار بوده که توسط فرد یا افرادی کشته می‌شد و جسدش را در سراب گرداب که در آن زمان کنار شهر بوده انداخته و در دهنه شرقی گیر می‌کند، از آن پس این دهنه را قمچی کش گویند). از آب همین گرداب برای

اولین بار جهت لوله کشی شهری استفاده نمودند که در حال حاضر جهت آبیاری فضاهای سبز از آن استفاده می‌شود.

سراب گلستان

وجود آب گوارا و دایمی گلستان باعث شده که ساسانیان دژ شاپور خواست (قلعه فلک‌الافلاک) را روی تپه‌های بزرگ و بلند که سراب گلستان در زیر آن جاری است بنا نهند. احتمال اینکه قبل از این دژ بناهای دیگری روی این تپه وجود داشته باشد غیر ممکن نیست. از درون قلعه چاهی به سر چشمه گلستان حفر نموده بودند و از آن آب جهت ساکنین قلعه بالا می‌کشیدند. در زمان صفویه و در حکمرانی والیان لرستان پیشکوه و پشتکوه که در قلعه فلک‌الافلاک ساکن بودند، آسیابی کنار آسیابی قدیمی در محل فعلی پارک گل سرخ و داخل پادگان کنونی احداث نمودند. در شرق قلعه در کنار رودخانه، سه آسیاب در زمان قاجار کنار دو آسیاب قدیمی به نام آسیاب سه تایی احداث شد. این آسیابها توسط آب گلستان راه اندازی می‌شدند. کاخ حاکم خرم‌آباد در زمان قاجار در محوطه قلعه در محل فعلی باشگاه افسران قرار داشته و محل دانشگاه لرستان کنونی - که زمان رضا شاه پادگان نظامی بود - باغ کاخ بوده است. درون این باغ گرمابه‌ای جهت استفاده خانواده حاکم بنا نهادند. آبدهی گلستان در دو شاخه دانشگاه و پادگان در سال ۱۳۷۰-۱۳۷۱ در سال آبی - با حداقل ۴۵۳ لیتر در ثانیه و حداکثر ۱۷۷۷ لیتر در ثانیه و متوسط سالیانه ۸۲۵ لیتر در ثانیه بوده است. هم اکنون از آب گلستان جهت مصرف شهری استفاده می‌شود.

سراب شوا

در زیر تپه باستانی شوا و در خیابان مطهری کنونی سرابی دایمی با داشتن آبی آشامیدنی و گوارا با آبدهی متوسط سالیانه ۱۱۹۰ لیتر در ثانیه (در سال آبی ۱۳۷۲-۱۳۷۳) وجود دارد. در گذشته‌های دور تا حدود سال ۱۳۴۲ شمسی که پل شهدای کنونی احداث شد، منطقه شوا با توجه به آب زیاد و دایمی محل کشت سبزی و صیفی و باغ درختان میوه بویژه گردو و انجیر بوده است. با احداث پل و گسترش شهر کم کم به صورت کنونی در آمد. فارس زبانان به اشتباه به شوا، شاه‌آباد می‌گفتند در صورتی که شوا هم معنی و یا لری شاه‌آباد نیست. این باغ بزرگ سرسبز و با صفا که زمانی تفریح‌گاه مردم شهر بود از دو باغ شرقی و غربی که از شمال به سراب شوا و از غرب به رودخانه خرم‌آباد، از جنوب به رودخانه کرگانه و از شرق به خیابان فعلی انقلاب محدود می‌شد. قسمت جنوب باغ در محل فعلی بهداری لشکر که متعلق به حاج علی جوادی و میرزا حسن فریدی کمالوند بود در زمان رضا شاه تملک شد و بهداری لشکر را در آن جا بنا نهادند. حدود پل شهدا به سمت شمال تا انجیرستان در غرب سراب و از شرق به حدوداً خیابان کنونی مطهری مربوط به حاج عبدالله (پدر حاج کاظم جباری) بود. شرق این باغ از سر چشمه تا قهوه‌خانه درشکه چی‌ها (محل فعلی بیمارستان باختر) متعلق به صادق جوادی بود. صادق جوادی از مالکین بزرگ خرم‌آباد بود که اختیار املاک و مستغلات خود را به

میرزا علی آقا بالا گریوه (پدر احمد اسدی) سپرده بود. میرزاعلی آقا از تفتگیهای ظل السلطان هنگام فرار از خرم آباد به ترکیه بعد از کودتای رضا شاه بود. میرزا علی آقا بعد از هفت سال سکونت در استانبول، بنا به پیشنهاد رضا شاه، ترکیه پناهندگان ایرانی را اخراج کرده و نامبرده به خرم آباد برگشت. و از آن زمان تا فوت صادق جوادی مباشروی بود. در شمال شرق پل بهداری کنونی دو آسیاب متعلق به حاج جمشید مینایی و گرمابه برلیان که در اجاره حاج علیشاه کاکاوند و حاج توکل سلطانی بود وجود داشت. بعد از مسکونی شدن منطقه شوا حاج رمضان سگوند (پدر حاج حسن دادفر و اخوان) گرمابه‌ای در محل فعلی پاساژ دادفر بنا نمود. این آسیابها و گرمابه‌ها از آب سراب شوا استفاده می‌کردند.

چشمه آب گرم

در جنوب شهر خرم آباد نرسیده به قبرستان خضر دو مرده شوی خانه مردانه و زنانه ساخته بودند. مرده شوی خانه مردانه را روی چشمه آب گرمی که در آن نقطه وجود داشت ساخته بودند و آب درون مرده شوی خانه مردانه به مرده شوی خانه زنانه که پایین تر بود می‌ریخت و از آنجا وارد رودخانه می‌گردید. در گذشته به دلیل جمعیت اندک شهر و مرگ و میر کم، استفاده از مرده شوی خانه‌ها کمتر صورت می‌گرفت در نتیجه زنان باجگیران و درب دلاکان جهت شستشوی ظروف و لباس از این آب گرم استفاده می‌کردند. با تخریب مرده شوی خانه‌ها قبل از انقلاب و احداث خیابان ساحلی، خروجی این چشمه مسدود شده و اکنون در زیر خیابان ساحلی به رودخانه می‌ریزد. علاوه بر گرمابه‌ها و آسیابها (طاحونه‌ها) و باغها که نام برده شد در خرم آباد گرمابه، آسیاب و باغهای دیگری وجود داشته که به دلیل اینکه از آب سرابها استفاده نمی‌کردند نامی از آنها برده نشده.

هم اکنون از سه سراب کیو، گلستان و شوا جهت مصرف آب شهری ۲۵۰۰۰۰۰ متر مکعب آب تولید می‌شود که از این مقدار ۱۹۰۰۰۵۶۱ متر مکعب به مصرف شهری می‌رسد!

پی نوشت

۱. از بزرگواران، حاج عبدالحسین هسراک، حاج محمد علی خرمی، محمد حسن خشنود و احمد اسدی که اطلاعات خود را در اختیار قرار دارند، سپاسگزارم.
اطلاعات مقدار تولید و مصرف سالیانه آب خرم آباد از شرکت آب و فاضلاب استان لرستان و اطلاعات سرابها از اداره کل امور آب استان لرستان است. ●